

PAPER DETAILS

TITLE: Tarihi Surecte Ulumu'l-Kur'an Kavraminin Tesekkulu

AUTHORS: Hekim TAY

PAGES: 123-146

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/736792>

Tarihi Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü The Formation of Ulûmu'l-Quran Concept in Historical Process

Hekim TAY

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
Bitlis, Turkey
hekimtay@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-2948-2037

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 14 Mart / March 2019
Kabul Tarihi / Accepted : 13 Mayıs / May 2019
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2019
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 6 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 123-146

Atıf / Cite as

Tay, Hekim. "Tarihi Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2019): 123-146.

Doi: 10.33460/beuifd.539782

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Hz. Peygamber'in Risâlet süreci Kur'an-ı Kerim'in muhatapları ile buluşmasıyla başlar. Levh-i Mahfûz'a kayıtlı Kelâm-ı Kadîm, Cebrail vasıtasıyla yeryüzü semasına, oradan da Hz. Peygamber'in kalbine mana ve lafızlardan müteşekkil yeni formu ile ortaya çıktı. İman eden muhatap, yaratıcısının kendisine gönderdiği bu pasajları okuma ve anlamayı yani murad-ı ilahiyi ilk vazife olarak telakki etti. Kur'an araştırmaları genellikle "ulûmü'l-Kur'ân" başlığı altında tasnife tabi tutulur. Bu araştırmada ulûmü'l-Kur'ân kavramının ortaya çıkışı, tarihi süreçte algılanması ve nihai şeklini alması incelenecektir. Kabul edilmesi gerekir ki Kur'an ilimleri böyle bir çalışmanın sınırlarını aşan bir mahiyete sahiptir. Bu araştırmada sadece kavram bazında inceleme yapılacak, söz gelimi kavramın alt başlıklarını oluşturan konular araştırmaya dâhil edilmeyecektir. Ayrıca ulûmü'l-Kur'ân tabirinin henüz ilmi bir disiplin olarak yerleşmediği ilk dönemde yer yer aynı anlamda kullanılan ilmü'l-Kur'ân, "ilmü't-tefsir" ve "usûlü't-tefsir" kavramlarına da değinilecektir. Bunun için nüzûl sürecinde konu ile ilgili Hz. Peygamber'in açıklamaları, sahabenin Kur'an ilimlerine yaklaşımı, sahabe sonrası dönemden tedvin dönemine kadar olan süreçte meydana gelen bu alandaki ilmi gelişmeler ve nihayetinde tedvin döneminde kavramın ilmi bir disiplini ifade edecek şekilde kullanılması incelenecektir. Araştırma, alanla ilgili temel referans kaynaklarının taranması şeklinde yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ulûmü'l-Kur'ân, Kur'ân İlimleri, Usûlü't-Tefsir, Tedvin Dönemi

Abstract: The Prophet's prophecy process begins with meeting with Qur'ân's interlocutors. Qur'ân registered to Lawkh Makhfûz (Tablet Preserved), was brought down to earth by means of Gabriel (angel of revelation) and Qur'ân emerged in the heart of the Prophet with new form which consisted with meaning and pronounces. The interlocutors accepted the reading and understanding of the passages that sent to him as a first duty. The Quranic researches are generally classified under the title of "ulûmu'l-Quran". In this study the emergence of the concept of the ulûmu'l-Quran, perception of hostorical proccess and its final form will be examined. It must be acknowledged that the Quranic sciences have a nature that exceeds the limits of such a study. In this study, researchs will be done only on the conceptual basis, for example, the subject which constitute the sub-headings of the concept will not be included in the study. In addition, the concepts of ilmu'l-Quran, "ilmu't-tafsir", "usûlu'tafsir", which are used in the same sense in the first period in which the term of ulûmu'l-Quran has not yet been accepted as a scientific discipline, will be mentoined. For this, the explanations of Saint Muhammad about this subject in occasion process, the approachs of the companions to the Quranic sciences, the scientific developments in this area which occured in the period from the after the companions period to the tadwin (codification) period and finally the use of the concept to express a scientific discipline in the tadwin (codification) period, will be examined. The research will be done by scanning the main reference sources related to this field.

Keywords: Tafsir, Ulûmu'l-Quran, Quranic Exegesis, Usûlu't-'tafsir, Tadwin Period

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim'i en iyi bilen, sırlarına vakıf olan ve bunu tebliğ etmekle mükellef olan Hz. Peygamber, aynı zamanda Kur'ân'ın ilk müfessiriydi. Tebliğ vazifesi gereği kendisine nâzil olan âyetleri ashabına öğreten Hz. Peygamber, çevresinde vahyin öğrenildiği bir ortam oluşturmuştu. Gidişatın vahiy tarafından şekillendiği bu atmosferde, teorik bilgiyi pratiğe dönüştüren uygulama stratejisine dayalı bir eğitim modeli sergileniyordu.

Sahabe nâzil olan âyetleri büyük bir iştiaqla öğreniyordu. Üstün edebi zevke sahip halis Araplardan oldukları için Hz. Peygamber'e inen âyetleri anlıyorlardı.¹ Kur'ân'ın onların dili ile nâzil olması, doğuştan gelen üstün hafıza yetenekleri, samimi bir kalp ile İslam'a sarılmaları ve vahiy ortamına şahit olmaları nedeniyle sahabe; Kur'ân'ın manasını bildiği gibi murad-ı ilahiyi anlamada kendisinden sonraki nesillerden daha vakıftı. Abdullâh b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) "Allah'ın kitabında hiçbir âyet yoktur ki ben onun nerede indirildiğini ve niçin indirildiğini bilmeyeyim"² sözü sahabenin en azından bir kısmının mesaisinin büyük bir bölümünü Kur'an'ı öğrenmeye ayırdığını göstermektedir.

1 Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000), 119.

2 Buhârî, "Feđâilü'l-Kur'ân, 8; Müslim, "Feđâilü's-şahâbe", 115.

Genellikle sahabe Kur'an'ı anlama hususunda sıkıntı yaşamıyordu. Zaten âyetlerde geçen bir meseleyi bilmediklerinde Hz. Peygamber'e sorma imkânları vardı. Kur'an'ın bütünlüğü düşünülürken sahabelerden bize intikal eden bu tarz bilgilerin oldukça az olduğu söylenebilir. Kaynaklarımızda bununla ilgili çeşitli örnekler rastlamak mümkündür. Mesela el-En'am 6/82'nci âyeti nâzil olduğunda sahabe "Hangimiz nefsimize zulmetmez ki" diye tedirgin olup bu durumu sorduklarında, Hz. Peygamber, zulümden maksadın şirk olduğunu Lokmân 31/13'üncü âyetiyle onlara izah etti.³ Yaygın olarak bilinen diğer bir örnek de sahabelerden Adiy b. Hâtim'in (ö. 67/686) el-Bakara 2/187'nci âyetine istinaden oruç vaktini yastığının altına koyduğu siyah ve beyaz iplerle tayin etmesidir. Sahabe bu durumu Hz. Peygamber'e arz ettiğinde âyetle geçen siyah ve beyaz ifadesinin gece ile gündüz anlamına geldiği cevabını aldılar.⁴

Sahabe Kur'an'ı hayatlarına tatbik ederek öğreniyorlardı. Bu yönü ile onlar sadece âyetlerin lafızlarını muhafaza etmediler, aynı zamanda lafızların manalarını, gayelerini, içerdikleri ahkâmı ve edebi de muhafaza ettiler. Önde gelen sahabe on âyet öğrendiklerinde bu âyetlerdeki ilim ve amelleri öğrenmeden diğer âyetlere geçmezlerdi. Abdullâh b. Ömer'in (ö. 73/692) Bakara sûresini sekiz yılda ezberlediği rivayet edilir.⁵ Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-12) "Birisi el-Bakara ve Ali İmrân sûrelerini ezberlediğinde gözümüzde çok büyüdü" ifadesi ilim ve amelin ayrılmaz bir bütün olarak birlikte tedris edildiğinin beyanıdır. Onlar Kur'an'ı ilim ve amel yönünde öğreniyorlardı.⁷ Sahabenin bu yöndeki beyanını ifade eden örnek sayısı çoktur.

Az da olsa bize ulaşan bazı rivayetlere göre kimi sahabenin âyetlerde geçen bazı kelimelerin anlamlarını bilmediği anlaşılmaktadır. Örneğin Hz. Ömer (ö. 23/644) Abese 80/31'inci âyetinde geçen *ebben* kelimesinin anlamını bilmediğini ifade etmiştir.⁸ Aynı şekilde İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Fâtır sûresi 35/1'inci sûresinde geçen *fâtiri's-semâvâti* ifadesinin anlamını iki bedevinin koyu başında tartışken *ene fâtertühâ, eyyü: ibteda'tühâ* tabirini kullanana kadar bilmediğini söylemiştir.⁹

Sahabe kendilerine ulaşan Kur'ân tefsiri ve ilimlerini, içtihatlarıyla birlikte kendilerinden sonra gelen nesle (tabîi) aktardılar. Böylece asırlar boyu devam edecek olan Kur'an ilimlerinin ilk ve temel halkası teşkil edildi. Kur'an,

3 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 11: 495.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*, 3: 512.

5 Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Mısır: Hey'tü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1974), 4: 201-202.

6 Ebû İshak Ahmed es-Se'âlebî, *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru l-hyâu't-Turasi'l-Arabî, 2002), 10: 50.

7 Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm -Tefsîrü'l-menâr-* (Kahire: Hey'etü'l-Misriyye, 1990), 3: 148.

8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*, 24: 229.

9 Ebû İshak İbrahim ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve l'râbuhu*, thk. Abdulcelil Abduh Şelbî (Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1998), 4: 261.

Müslümanların itikat, muamelat, ahlak, siyaset ve daha nice alanda başvurdukları temel kaynak olarak her dönemde farklı araştırmalara konu oldu. Her gelen nesil ondan yeni şeyler öğrenmeye çalıştı. Böylece ilk nesilden başlamak üzere Kur'an'ı anlamaya yönelik tüm çabalar daha sonra ulûmü'l Kur'ân olarak isimlendirildi ve bu alanla ilgili farklı eserler telif edildi.

İlmin yaygın bir şekilde yazıyla kayıt altına alınması hicri üçüncü yüz yıldan itibaren başladı. Aslında ilk dönemde kaleme alınan çeşitli eserlerden bahsedilebilir. Ancak sahabeden başlamak üzere, bilgiler sonraki nesle sözlü olarak aktarıldı. Sahabenin yazıya karşı bu mesafesi iyi bir şekilde analiz edilmesi gerekir. Çalışma konusunun sınırları gereği burada birkaç husustan bahsetmekle yetineceğiz. İslami ilimlerin şifahî olarak aktarılmasının arkasında yatan en büyük neden dini kaygıydı. Sahabe büyük bir iştiaqla âyet ve hadisleri öğrenmeye çalışıyordu. Bazıları öğrendiklerini unutmamak için yazıya geçiriyor, âyet ve hadisleri birlikte kaydediyordu. Bu durum bazen karışıklıklara neden olabiliyordu. Bilgilerin yanlış kaydedilmesi ile ilgili sahabe arasında Hz. Peygamber'e kadar yansıyan çeşitli münakaşalar yaşandı.¹⁰ Bunun üzerine Hz. Peygamber "Benden aldıklarınızı yazmayın. Kur'ân dışında benden alıp yazdığınız bir şey var ise onu imha edin. Benden aldığınızı anlatmanızda bir sakınca yoktur. Kim benim hakkımda yalan uydurursa cehennemdeki yerini hazırlasın"¹¹ sözünü âyet dışında tefsir ve hadis mahiyetindeki bilgilerin yazılmamasını istedi.¹² Bundan sonra yazım işiyle pek ilgilenilmedi. İstisnalar dışında sahabe kendisine ulaşan bilgileri ezberleyip sonraki nesle aktarmakla yetindi.

Bu dönemde telif faaliyetlerinin etkin olmaması kültürel yapıyla yakından ilgiliydi. Sahip oldukları üstün hafıza yetenekleri sayesinde öğrendikleri bilgileri kaydetmeye ihtiyacı duymuyorlardı. Tüm bunlarla birlikte yaygın bir okuma-yazma oranından bahsetmek de pek mümkün değildi. Dolayısıyla sahabe, mizacına uygun doğal bir ortamda, dönemin konjonktürlerine göre daha çok irticali olarak tedrisat faaliyetlerini yürüttü.

İlmin yazıya geçirilmesine karşı resmi tutum Hz. Ali'nin (ö. 40/661) Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688) nahiv ilminin kaidelerini tespit etme görevini vermesiyle değişti. Bundan sonra din ilimleri ve Arap dilinin tedvin süreci başladı. Emeviler döneminde, kendilerinden önceki döneme göre ilimlerin tedvininde bir artış

¹⁰ Tirmizî, "İlm", 11.

¹¹ Müslim, "Zühd", 72; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 12; Ebû Dâvûd, "İlm", 3.

¹² Fehd er-Rûmî, Hz. Peygamber'in yazıya getirdiği bu sınırlamanın nedeninin Kur'an âyetleri ile diğer metinlerin karıştırılma endişesi olmadığını savunmuştur. Ona göre sahabe yapıları gereği âyetleri diğer metinlerden kolaylıkla ayırt edebilirlerdi. Bu uygulamanın gerekçesini "Bana göre bunun gerekçesi âyetlerin karıştırılması değildi. Buradaki amaç tüm sahabenin tebliğ vazifesini yerine getirmesini sağlamaktır. Eğer yazıyı serbest bıraksaydı, ümmi olan sahabe tebliğ vazifesinden sadece okuma-yazma bilenlerin sorumlu olduklarını düşüneceklerdi. Kur'an dışındaki şeylerin yazılmasının yasaklanmasıyla tüm sahabe tebliğ vazifesinin birer parçası oldu" ifadeleriyle açıklamıştır. Geniş bilgi için bk. Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî, *Dirâsât fî 'ulûmî'l-Kur'âni'l-kerîm* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1419), 35.

sağlandı. Halife Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) hadislerin yazıya geçirilmesi ve tasnif edilmesi emrini verdi. Tedvin süreci Abbâsiler ile birlikte zirveye çıktı.¹³

Ana hatları ile nüzul ortamında İslam dininin temel kaynağı Kur'an ve diğer dini ilimlere karşı tutum yukarıda ifade edildi. Bu çalışmada asıl hedef ulûmü'l-Kur'ân kavramının ortaya çıkma sürecinin belirlenmesidir. Çalışmada kavram merkezli bir yöntem tercih edilmiştir. Bunun için doğrudan Kur'an ilimlerini ifade eden bilgilerden yola çıkılarak tespitler yapılması hedeflenmiştir. Yoksa Kur'an ilimlerinin alt başlıkları ile alakalı veriler oldukça fazla ve sınırlı bir çalışmanın konusunu aşar. Bütüncül bir bakış açısı yakalanması için daha çok *ilmü'l-Kur'ân*, *ilmü't-tefsîr* ve *usûlü't-tefsîr* gibi Kur'an ilimlerini doğrudan veya dolaylı ilgilendiren bilgiler derlenmek suretiyle ulûmü'l-Kur'ân kavramının teşekkül süreci analiz edilecektir. Bunun için metin içerisinde bu kavramların kullanıldığı yerlere işaret edilecektir.

1. ULÛMÜ'L-KUR'ÂN KAVRAMININ ÇERÇEVESİ

Ulûmü'l-Kur'ân tabiri izafi bir terkip olarak *'ilm* kelimesinin çoğulu olan *'ulûm* ile *Kur'ân* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmiştir. Kavramın tam olarak anlaşılabilmesi için bu kelimelerin analiz edilmesi gerekir. *'ilm* kelimesi *cehl* kelimesinin zıddı, *fehm* ve *ma'rîfet* kelimeleriyle eş anlamlıdır. Sözlükte "bilmek" ve "kesin bilgi sahibi olmak"¹⁴ anlamındadır. Bir şeyin hakikatinin idrak edilmesi, kesin bilgi veya Allah'ın kalbe attığı nur olarak tanımlanmıştır.¹⁵ Bir ilmi disipline özel isim olacak şekilde kullanıldığında, "ilmü'n-nahiv" gibi bir ilmi, tek yönüyle inceleyen bir anlamda kullanıldığı gibi; "ulûmü'l-Arabiyye" gibi aynı konu altında toplanan ilimler anlamında da kullanılır.

Terkibin ikinci bileşeni olan *Kur'ân* kelimesinin kökeni hakkında müştak olup olmamasıyla ilgili olarak iki farklı görüş ileri sürülmüştür. İmam-ı Şâfiî'ye (ö. 204/820) göre bu kelime herhangi bir kökten türememiştir. Kelimenin müştak olarak kabul edilmesi durumunda okunan her şeyin Kur'an olarak isimlendirilebileceği gerekçesiyle, Tevrat ve İncil gibi Allah kelamının özel ismi olduğunu ifade etmiştir. İkinci görüşe göre kelime müştaktır. Bu düşüncedeki âlimler kelimenin asli harfleri ile ilgili olarak iki farkı görüş ileri sürmüşlerdir. Birinci görüşe göre kelimede geçen *n* harfi asli harf olup *krn* kökünden türemiştir. Kelimenin bu kökten türediğini savunan bilginler anlam bakımından iki farklı sonuca ulaşmıştır. Ferrâ (ö. 207/822), âyetlerin birbirine benzemesinden dolayı *karîne* kelimesinin çoğulu *karâin*'den türediğini savunurken, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/936-36) ise sûre ve âyetlerin içinde toplanmış olması nedeniyle, *karinet* eş-şeyü bi'ş-şeyi (bir şeyi bir araya getirme) anlamında kullanıldığını belirtmiştir.

13 Ebû Şühbe Muhammed b. Muhammed, *el-Madhal li'd-dirâseti'l-Kur'âni'l-kerîm* (Kahire: Mektebetü's-Sene, 2003), 31-32.

14 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Daru Sadr, 1414/1993), 12: 417.

15 Fehd er-Rûmî, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'âni'l-kerîm*, 16; Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Matba'atü İsâ el-Bâbî, ts.), 12-13; Ebû Şühbe, *el-Madhal li'd-dirâseti'l-Kur'âni'l-kerîm*, 19-21.

Kelimenin müştak olduğunu savunan ikinci görüşe göre sözcük *k r e* kökünden türemiş olup, hemze asli harfidir. Bu görüş de kelimenin anlamı ile ilgili olarak kendi içinde ikiye ayrılır: Zeccâc'ın (ö. 311/923) savunduğu birinci görüşe göre *fa'lân* vezninde "toplanma" anlamında sıfat mehmûz bir isimdir. Nitekim *karinet el-mâû fi'l-havâdi* (suyun toplanması) ifadesi bu anlamda kullanılmıştır. İbnü'l-Esir'e (ö. 637/1239) göre kıssa, emir, nehiy, va'd, va'id, âyet ve sûreler Kur'an'da topladığı için böyle isimlendirilmiştir. İkinci görüşe göre kelime *k r e* den türemiş *el-ğüfrân* vezninde, "tilavet edilen" anlamında mastar mehmûz bir isimdir.¹⁶ Kur'an'ın istilahi tanımı ise "Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtîha sûresiyle başlayıp Nâs sûresi ile biten, başkalarının benzerini getirmekten aciz kaldığı Arapça mûciz bir kelim" şeklinde yapılmıştır.

Ulûmü'l-Kur'ân ile yakın anlamda kullanılan kavramlardan biri de *ilmü't-tefsîr*dir. Esasında ulûmü't-tefsîr Kur'an ilimlerinden birini teşkil etmesi hasebiyle ulûmü'l-Kur'ân'ın bir bölümü olarak ele alınmıştır.¹⁸ Ancak bazı kullanımlara baktığımızda bu kavramın ulûmü'l-Kur'ân yerine kullanıldığı söylenebilir. Nitekim Adnan Zenzur ilk dönemde yer yer ilmü't-tefsîr kavramının ulûmü'l-Kur'ân yerine kullanıldığı görüşündedir.¹⁹ Âlimlerin konu ile ilgili beyanlarına bakıldığında kavramın ulûmü'l-Kur'ân'ın bir alt dalı olan tefsir veya Kur'an ilimleri anlamında kullanıldığını ayırmak kolay görünmemektedir.

Çok yaygın olmasa da Kur'an ilimleri yerine kullanılan kavramlardan biri de *usûlü't-tefsîr*dir. İlk kullanımı belli olmamakla birlikte İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* adlı eseri bilinen ilk örneklerdendir. Her ne kadar esirin başlığında kavram geçse de içeriğinde tanımının yapılmaması dikkat çekicidir. Zaten eser usûl kaynağından ziyade tefsir mukaddimesi mahiyetindedir. Usûlü't-tefsîr ismiyle bilinen eserlerden biri de Şâh Velîyullâh ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr* adlı eseridir. Bu eserin içeriğinde de usûlü't-tefsîr kavramına yer verilmemiş, bunun yerine ilmü't-tefsîr kavramı tercih edilmiştir.²⁰

Modern dönemde usûlü't-tefsîr kavramı yaygın olarak ulûmü'l-Kur'ân'a karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. Ancak iki kavramın aynı anlama geldiği hususunda, "usûl" kelimesinin ulûmü'l-Kur'ân'ın konularından biri olan tefsiri çağrıştırdığı

16 Geniş bilgi için bk. Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 13-15; Muhammed Fârûk Nebhân, *el-Madhal ilâ 'ulûmi'l-Kur'ânî'l-kerîm* (Haleb: Dârü Alemü'l-Kur'ân, 2005), 19; Fehd er-Rûmî, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'ânî'l-kerîm*, 18-19; Adnân Zenzur, *Madhâl ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve 'ulûmih* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1998), 16-22; Hâlid Abdürrahmân el-Akk, *Usûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986), 39; Ebû Şühbe, *el-Madhal li'd-dirâseti'l-Kur'ânî'l-kerîm*, 19-21.

17 Abdülhamit Bırışık, "Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 26: 383.

18 Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü* (İstanbul: Şule Yayınları, 1994), 55.

19 Zenzur, *'Ulûmü'l-Kur'ân madhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyâni i'câzih*, 123.

20 Şâh Velîyullâh ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fi usûli't-tefsîr*, trc. Selmân Hüseyinî en-Nedvî (Kahire: Dârü'l-Sahve, 1986), 83, 190, 199.

gereğesiyle itiraz edilmiştir.²¹ Onlara göre usûlû't-tefsir, ulûmü'l-Kur'ân'ın alt konusu olarak mütalaa edilmelidir. Ne var ki usûlû't-tefsir eserleri incelendiğinde içerik olarak ulûmü'l-Kur'ân eserlerinden farklı olduğunu söylemek oldukça zor görünmektedir.

Kavramlar ile ilgili olarak ifade etmek istediğimiz başka bir husus da *ilmü'l-Kur'ân* tabiridir. Özellikle ilk dönemde bu kavramın çoğul şekli olan ulûmü'l-Kur'ân yerine kullanıldığı söylenebilir. Nitekim Kur'ân'ın nâzil olduğu lehçeler ile ilgili görüşleri derleyen Zerkeşi (ö. 794/1392) *yedi lehçeden* maksadın yedi şeye karşılık gelen *ilmü'l-Kur'ân*'ın ispat ve icâd ilmi, tevhid ilmi, tenzih ilmi, zati sıfatlar ilmi, fiili sıfatlar ilmi, mağfiret ve azap ilmi, yeniden diriliş ve hesap verme ilmi, nübüvvet ilmi ve imâmet ilimleri olarak sıralaması²² örnek olarak verilebilir.

2. TEDVİN ÖNCESİ DÖNEMDE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN

Kur'an'a yönelik çalışmaların vahyin nâzil olmasıyla birlikte başladığı söylenebilir. Zira inen âyetler ezberleniyor, eldeki malzeme ile yazıya geçirilerek kayıt altına alınıyor ve hükümleri tatbik ediliyordu. Âyetlerde anlaşılamayan bir durum olduğunda sahabe bunu Hz. Peygamber'e sormak suretiyle müşkülü gideriyordu. Tüm bunlar Kur'an ilimlerinin ilk temellerinin atıldığı çabalarlardır.

Kur'an ilimlerinin kaynağı araştırmasında ilk başvurulması gereken merci elbette âyetleri tebliğ ve tefsir eden Hz. Peygamber'dir.²³ Bu konuda kendisinden aktarılan bilgilerin analiz edilmesi önemlidir. Hz. Peygamber'in, âyetlerin geniş anlam yelpazesine sahip olduğunu, görünenin ötesinde derin araştırmalar ile tespit edilebilecek bilgiler içerdiği konusunda sahabeyi uyardığını rivayetlerden öğreniyoruz. Ebû Ubeyde (ö. 224/838), Hz. Peygamber'den nakledilen "Allah'ın indirdiği her ayetin zâhir ve bâtin anlamı vardır. Her harfin bir hadi ve her haddin bir metla'ı vardır" bilgisini kaydetmiştir. Âyetlerin farklı anlamlarına işaret eden bu açıklamalar gene Ebû Ubeyde'nin aktarımıyla Haccâc el-Hasen tarafından "Zâhir, bilinen kısımdır. Bâtin gizli olandır. Had, içinde hayrın ve şerrin ilmi olan harftir. Metla', emir ve yasaklardır"²⁴ şeklinde izah edilmiştir. Hz. Peygamber'in âyetlerin anlamı ile ilgili bu açıklamaları Kur'an'a yönelik anlama çabalarının farklı boyutlarda yapılması gerektiğine işaret vardır. İfade edilen anlam farklılıklarının tespit edilmesi için ilmi bir çaba gösterilmesi gerektiği ortadadır. O halde burada Kur'an'a yönelik araştırmalarda ilmi bir boyuta, adı konulmamış bir metodolojiye ihtiyaç duyulduğu ima edildiği söylenebilir.

21 Birişik, "Kur'an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (Haziran 2006): 41; Ömer Çelik, "Hicri V-XI Asırlarda Kur'an İlimleri", *Kur'an ve Tesir Araştırmaları III Tartışmalı İlmî Toplantı (İstanbul, 14-15 Ekim 2000)*, (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2002): 6-7.

22 Bedrüddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1957), 1: 224-225.

23 Geniş bilgi için bk. Suat Yıldırım, "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Kur'an'ı Tefsiri", *Diyanet İlmî Dergi* 46/2 (Haziran 2010): 7-44.

24 Ebû Ubeyde Kâsım b. Sellâm, *Feđailü'l-Kur'ân lil Kâsım b. Sellâm*, thk. Mervan el-Atiyye v.dğr. (Beyrut: Dâr ibn Kesîr, 1995), 97.

Başka bir örnekte Hz. Peygamber'in Kur'an'ı, âyetlerin içerdiği anlama göre çeşitli kategorilere ayırdığını görüyoruz. Aynı zamanda Kur'an ilimlerinin temel konularını oluşturan bu ayırım Ebû Ubeyde'nin aktarımıyla "Kur'an beş harf üzerine nâzil oldu. Bunlar helal, haram, muhkem, müteşâbih ve darb-ı mesellerdir. Helalini helal, haramını da haram biliniz. Muhkemi ile amel ediniz. Müteşâbihine iman ediniz. Emsallerinden ibret alınız"²⁵ şeklindedir. Aynı mahiyetteki rivayetin başka bir varyantı da yukarıda geçen beş madde sayıldıktan sona üzerine "Öncekilerin ve sonrakilerin haberi"²⁶ ilave edilerek yediye tamamlanmıştır. Kur'an'ın ana konularına işaret eden bu rivayet, daha ilk dönemde âyetlerin çeşitli yönlerden analiz edilmesi gerektiği bilgisini vermiştir. Âyetlerin rivayette ifade edilen sınıflandırmaya tabi tutulmasının ilmi bir birikimin neticesinde olabileceği akliselim herkes tarafından kabul edilen bir hakikattir. Bu husus ise Kur'an ilimleri ile alakalıdır. Esasında daha çok kıraat vecihleri olarak anlaşılan Kur'an'ın *yedi harf* üzerine nâzil olması meselesi ulûmü'l-Kur'an'ın temel konularından biridir. Yukarıdaki rivayette bu husus okuyuş vecihleri değil âyetlerin konulara göre tasnif edilmesi şeklinde ifade edilmiştir.

Mâverdi (ö. 450/1058), tefsirinin mukaddimesinde İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivayette, Hz. Peygamber'e Kur'an ilimleri ile ilgili sorulan bir soruya yer vermiştir. Rivayete göre "Bir adam Hz. Peygamber'e *ilmü'l-Kur'an*'dan hangisinin daha efdal olduğunu sordu. Hz. Peygamber 'Garîbini, onu şiiirde arayın' dedi."²⁷ Bu bilgi sahabenin Kur'an'ın anlaşılması hususunda çeşitli çabalar içerisinde olduğunu teyit etmektedir. Daha dikkat çekici olan burada doğrudan *ilmü'l-Kur'an* tabirinin kullanılmasıdır. Hz. Peygamber'in kendisine sorulan soruya karşılık öğrenilmesini tavsiye ettiği husus *garibü'l-Kur'an* başlığıyla telif edilen Kur'an ilimlerinin ilk numuneleridir.

Hz. Peygamber'den sonra Kur'an ilimlerinde en yetkin nesil olan Sahabe, Kur'an'ı anlayıp pratikte uygulamasının yanında bütünlüğü, manası ve okuyuşunu muhafaza ederek sonraki nesillere aktardı. Sahabe, Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra alışıktığı, ilahi müdahale ile tanzim ve tertip etme desteğinden mahrumdu. Artık diğer hususlarda olduğu gibi İslam'ın temel kaynağı Kur'an'la ilgili iş ve işlemleri kendi içtihamı ile yapmak zorundaydı. Sahabenin Kur'an'a yönelik tüm çabaları aynı zamanda bu alanda yapılan ilk çalışmalar olması hasebiyle hem çok önemli hem de kendi döneminden sonrası için temel kaynak niteliğindedir.

Genel itibarı ile bu dönemde Kur'an'a yönelik çalışmaların hayatın olağan akışı içerisinde beşeri faktörlerin etkisiyle İslam'ın siyasi, sosyal ve kültürel gelişimiyle eş zamanlı olarak icra edildiği söylenebilir. Yaygın olarak bilinen

25 Ebû Ubeyde, *Feḍailü'l-Kur'an lil Kâsım b. Sellâm*, 100.

26 Ebû Ubeyde, *Feḍailü'l-Kur'an lil Kâsım b. Sellâm*, 100.

27 Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüketu ve'l-uyûn*, thk. Seyyid ibn Abdilmaksur b. Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, ts.), 1: 50.

örneklere bakıldığında bunu görmek mümkündür. Örneğin Yemame (12/660) savaşında Kur'an bilgisiyle ön plana çıkan pek çok hâfız sahabenin şehit edilmesi Müslümanları endişeye sevk etti. Hz. Ömer'in önerisi ile Hz. Ebu Bekir (ö. 13/624), Kur'an'ın iki kapak arasında bir kitap olarak kayıt altına alınması için Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) başkanlığında bir komisyonun oluşturulması talimatını verdi. Sahabeden oluşan bu ekip belirlediği çeşitli kriterler ile Kur'an'ı cem' etti.

İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte çeşitli bölgelere dağılan sahabe, kendi lehçesiyle Kur'an tedrisini yapması nedeniyle farklı okuyuş vecihleri ortaya çıkmış, bunun neticesinde zaman zaman münakaşaya varan tartışmalar yaşanmıştır. Azerbaycan-Ermenistan seferi (25/646) sırasında Müslümanlar arasında yaşanan bu ihtilafın vahim sonuçlar doğurabileceğini fark eden Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/565), Hz. Osman'a (ö. 35/656) bu konuda tedbir alması için teklif yapması üzerine, Hz. Hafsa (ö. 41/661) mushafı kaynak alınarak, Kureyş lehçesinde birkaç nüsha istinsah edildi. Böylece iki kapak arasına getirilen Kur'an'ın ilk istinsahı yapılarak, muhtelif İslam beldelerine dağıtıldı.²⁸ Bunun dışında yukarıda ifade edildiği gibi Hz. Ali'nin Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye tevdi ettiği noktalama ve harekeleme işi bu alanda yapılan ilk faaliyetlerdendir.

Kur'an'a yönelik çalışmalarda bazı sahabenin öncü rol üstelendiği söylenebilir. Ali b. Ebî Tâlib, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Ubey b. Ka'b (ö. 19/640), Zeyd b. Sâbit, Ebü'l-Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) ve Abdullâh b. Zübeyr (ö. 73/692) öne çıkan isimler olarak sayılabilir. Her ne kadar müdevven bir eser şeklinde olmasa da Kur'an ilimlerine yönelik ilk müktesebatın sahabe tarafında teşkil edildiği söylenebilir. Rivayet kültürünün oluşturulması, şiirle istişad, Ehl-i Kitap bilgisinden istifade etme vb. ilmi hareketler sahabeden tevarüs edilen ilk çalışmalardır.

Nitekim Kur'an ilimlerinde adı ilk sıralarda zikredilen İbn Mes'ûd'un "Yollar gibi Kur'an'ının da işaretleri vardır. Öğrendiklerinize sımsıkı sarılın. Şüpheye düştüğünüz şeyleri de onu bilene sorun"²⁹ ifadesi Kur'an'ı anlamak için ilmi bir birikime sahip olunması gerektiği hususuna dikkatleri çekmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla en azından ilmi birikimi ile ön plana çıkan sahabenin, Kur'an'ı anlamak için metodolojik bir yönetime sahip olunması gerektiği bilincindeydiler. Aynı sahabenin "ilim talep ettiğinizde onu Kur'an'dan teftiş ediniz. Çünkü onda öncekilerin ve sonrakilerin ilmi vardır"³⁰ sözüyle bilginin elde edilebileceği bir kaynak olarak Kur'an araştırmalarına sevk etmesi aynı hakikatin ifade edilmesinden başka bir şey değildir.

Zerkeşî, Sahabenin en fazla Kur'an ilimlerine yer verdiğini, belli alanlarda âlim olarak zikredilmedikleri halde İbn Abbâs'ın diğerlerinden farklı olarak tefsir ve te'vil ilminde ihtisas sahibi anlamında *el-bahr* (deniz) olarak nitelendirildiğini

28 Geniş bilgi için bk. Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2011), 23-33.

29 Ebû Ubeyde, *Feđailü'l-Kur'ân lil Kâsım b. Sellâm*, 99.

30 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 8.

kaydetmiştir.³¹ İbn Abbas, Hz. Peygamber'in "Allah'ım onu dine fakih kıl, ona te'vili öğret"³² duasına mazhar olan bir âlim olarak Kur'an ilimlerine en fazla katkı sağlayan sahabedendir.

Sahabe, kurduğu ilim tedrisi halkasıyla sahip olduğu bilgileri kendisinden sonra gelen yeni nesle aktararak alanında başarılı talebeler yetiştirdi. Tefsir mahiyetindeki ilmi faaliyetler önde gelen İslam beldelerinde ve bu alanda yetkin sahabeler tarafından icra edildi. Bu faaliyetler daha sonra ders halkasını oluşturan sahabe ismiyle anılan birer ekol olarak ilim ehli tarafından tescil edildi. Mekke'de İbn Abbâs'ın oluşturduğu ders halkasında Sa'îd b. Cübeyr (ö. 95/710), Mücâhid b. Cebr (ö. 68/686), İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Tâvus b. Keysân (ö. 106/725) ve Âta b. Ebî Rabâh (ö. 114/735) gibi önemli şahsiyetler yetişti. Medine'de, Hz. Peygamber'in "Ondan Kur'an'ı okuyun"³³ övgüsüne mazhar olan Ubey b. Ka'b'ın yetiştirdiği talebelerden olan Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/708), Muhammed b. Ka'b el-Kurezî (ö. 118/736) ve Zeyd b. Eslem (ö. 136/754) Kur'an araştırmaları alanında adı geçen şahsiyetlerdendir. Aynı şekilde Kur'an eğitimi konusunda Hz. Peygamber'in övgüsüne³⁴ mazhar olan İbn Mes'ûd, Kûfe'de Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683), Ebû Abdürrahmân es-Sülemî (ö. 73/692), Hasan el-Basri (ö. 110/728) ve Katâde b. Di'âme (ö. 117/735) gibi tefsir ilminde yetkin âlimler yetiştirdi. Tefsir eserlerinde yer alan rivayetlerin büyük bir kısmı ismi yukarıda zikredilen sahabenin yetiştirdiği tâbiîn dönemi âlimlerine aittir.

Tabiîne kadar şifâhî bir şekilde gelen Kur'an ilimleri ile ilgili bilgiler hicri ikinci yüzyılın başlarından itibaren telif edilen eserler ile birlikte kayıt altına alınmaya başlandı. Kur'an ilimleri tedvin dönemi ile birlikte yeni bir safhaya geçmiş oldu.

3. TEDVİN DÖNEMİNDE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN

İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte iktidar mücadelesi, siyasi çekişmeler, farklı toplumlardan gelen insanların oluşturduğu kültürel etkileşim ve yeni ihtidâ hareketlerinin İslam'da kendilerine yer bulma çabası gittikçe daha belirgin hale gelmeye başladı. Müslümanlar fethettikleri yerlerde kök salıp toplumun dini altyapısını teşekkül etmeye çalışırken, önceki medeniyetlere ait kültürlerle bir şekilde etkileşimleri kaçınılmaz oldu. Bu etkileşimde dil etken faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira temel kaynaklar Arapçaydı ve dini öğretilerin bir şekilde yeni Müslüman olmuş toplumlara aktarılması gerekiyordu. Hicri ikinci asırdan itibaren yoğun bir şekilde Arap dil kaidelerinin belirlemeye yönelik filolojik çalışmaların yapılması, dini bilgilerin Arap olmayan toplumlara ulaştırma çabası olarak telakki edilebilir. Dil kaidelerini belirlemede esas alınan kaynakların başında Kur'an zikredilebilir. Örneğin Sîbeveyh'in (ö. 180/796) *el-*

31 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 9.

32 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 314, 328.

33 Tirmizî, "Kitâbü'l-Menâkib", 111.

34 Buhârî, "Feđâilü'l-Kur'ân", 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7: 359.

*Kitâb'*ında âyetlerin referans alındığı pek çok örnek bulmak mümkündür.³⁵ Diğer taraftan Kur'an'a yönelik ilk çalışmaların önceden belirlenmiş belli kavramlar³⁶ çerçevesinde lengüistik bir düzlemde ikame edilmesi vakıya uygun düşmektedir.

Erken dönemde ortaya çıkan İslam dünyasındaki siyasi mücadeleler itikadî mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Hemen hemen her siyasi oluşum dini saiklerle ortaya çıkıyor ve kendine Kur'an'da yer bulmaya çalışıyordu. Kur'an âyetlerinin mezhebî bir bakış açısıyla kendi görüşlerini doğrulayıcı bir unsur olarak kullanılması Kur'an çalışmalarının başka bir yönünü oluşturmaktadır. Hz. Osman'ın katledilmesiyle başlayan siyasi gerginlik, sonrasında Hz. Ali'nin halife seçilmesi ve bu dönemde Müslümanların ilk defa karşılıklı ordular şeklinde çatışma zeminine girmesi sadece siyasi mecrada devam eden bir mücadele olarak kalmadı. Aynı zamanda etkisi günümüze kadar devam eden hâricî, mu'tezile, şîa, kaderiyye, mürcie ve ehl-i sünnet gibi itikadî mezheplerin oluşumunu tetikledi. Bu dönemde Kur'an'a yönelik araştırmalarda bu etkiyi açık bir şekilde görmek mümkündür. Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilatü ehli's-sünne* adlı tefsiri buna örnek olarak verilebilir.

İslam dünyasında görülen bu hareketlilik pratikte ise fikhî mezheplerin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Oluşum sürecinde fakihlerin âyetleri kendi usullerini teyit edici mahiyette araştırma konusu yapması *ahkâmü'l-Kur'ân* başlığıyla anılan eserlerin ortaya çıkmasını sağladı. Bu bağlamda Şâfiî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı bu alanda verilen ilk örneklerden biri sayılabilir.

İtikadî, fikhî, filolojik vb. tüm ilmi çabaların temel referans kaynağı Kur'an'dı. Tedvin döneminde Kur'an ilimleri alanında müstakil eserlerin yanında diğer ilmi ve fikri sistemlerde de prensipte Kur'an'ı esas alan çalışmalar gerçekleştirildi.³⁷

Bu dönemde âlimlerin ulûmü'l-Kur'ân'a yönelik söylemlerinin tespit edilmesi önemlidir. Esasında pratikte bu kavramın alt başlıklarını oluşturan konulara yönelik sayısız eserlerin verildiğini söylemek abartı olmaz. Ancak doğrudan Kur'an ilimlerini ifade eden kavramların tespit edilmesi amaç edinildiği için bu bağlamdaki izahata yer verilecektir.

Bu örneklerden biri Se'alebî'nin (ö. 427/1035), Hasen el-Basrî'den naklettiği rivayettir. "Allah semadan yüz dört kitap indirdi. Bu kitapların ilimlerini dört kitaba yani Tevrat, İncil, Zebur ve Kur'an'a yerleştirdi. Sonra *ulûmü'l-Kur'ân*'ı mufassala (Kur'an'ın son yedide birine) yerleştirdi. Sonra mufassal ilimlerini Fatiha sûresine yerleştirdi. Onun (Fatiha) tefsirini bilen Allah'ın indirdiği tüm kitapların tefsirini bilir. Onu okuyan Tevrat, İncil, Zebur ve Kur'an'ı okumuş olur."³⁸ Bu rivayete

35 M. Reşit Özbalkıç, "Sıbeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 131.

36 Ulûmü'l-Kur'ân kapsamında yapılan ilk çalışmaların *me'ânü'l-Kur'ân*, *me'âzû'l-Kur'ân* ve *i'rabü'l-Kur'ân* başlıklarını taşıması dikkat çekicidir.

37 Erdoğan Baş, "Kur'an ilimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)", *Kur'an ve Tesir Araştırmaları III Tartışmalı İlmi Toplantı (İstanbul, 14-15 Ekim 2000)*, (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2002), 34.

38 Se'alebî, *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, 1: 91.

ulûmü'l-Kur'ân tabirini kullanmıştır. Diğer bir örnekte el-Fâtiha 1/6'ıncı ayetinin tefsiri ile ilgili olarak Abdullah b. Mes'ûd'un *ihdîna's-sırâta'l-müstakîm* ifadesini "bizi onun ilmüne erıştır" şeklinde açıklarken talebesi Hasan el-Basrî aynı ibareyi "*İlmü'l-Kur'ân* zikirdir. İlmü'l-Kur'ân'ı ancak çok zikredenler bilir"³⁹ şeklinde izah etmiştir.

Tedvin dönemi ilk müfessirlerinden Mukatil b. Süleymân (ö. 150/767) el-Bakara 2/269'uncu âyetinde geçen *men yû'ti'l-ḥikmete* ifadesini "Kendisine hikmet verilenlerdir. O (hikmet) da *ilmü'l-Kur'ân* olup, onu derinlemesine idrak etmektir" şeklinde açıklamıştır.⁴⁰ Bu ayette geçen "hikmet" ifadesi tefsir geleneğinde genellikle *ilmü'l-Kur'ân* olarak ifade edilmiştir.⁴¹ İbn Abbâs, Katâde ve Ebû'l-Âliye'ye nispet edilen rivayetlerde kavramın ilmü'l-Kur'ân olarak izah edilmesi,⁴² tefsir tarihinde kuvvetli bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu görüşün yukarıda ismi zikredilen âlimlere atfedilmesi tefsir geleneğinde meşhur olan üç ekolün (Mekke-Medine-Kûfe) bu yoruma iştirak ettiğini göstermektedir. İsfahânî (ö.502/1109) kavrama açıklık getirirken "O (hikmet) *ilmü'l-Kur'ân*'ın nâsihi, muhkemi ve müteşâbihidir" ayrımını vererek ulûmü'l-Kur'ân'ın alt başlığı olan konuları sıralaması mevzuyla daha da anlaşılır kılmıştır.⁴³

Kur'an araştırmalarında adı geçen tedvin dönemi âlimlerinden birisi de İmâm Şâfiî'dir. Zürkânî (ö. 1367/1948), muhalif hareketlerle bağlantısı olduğu gerekçesiyle Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd (ö. 193/809) huzurunda sorguya çekilirken aralarında geçen diyaloga⁴⁴ dayanarak Şâfiî'yi ulûmü'l-Kur'ân tabirini telaffuz eden ilk kişilerden biri olduğunu iddia etmiştir.⁴⁵ Şâfiî'nin diğer ilmi çalışmalarındaki başarısını, özellikle fıkıh usûlünde geliştirdiği tasnif sistemini örnek gösteren Zürkânî bu sonuca şaşılmaması gerektiği inancındadır. Bu kanaat diğer bazı araştırmacılar tarafından da paylaşılmıştır.⁴⁶ Bunun dışında Şâfiî'nin ilmü'l-Kur'ân kavramını kullandığını teliflerinden öğreniyoruz. et-Tevbe 9/5'inci âyetinde hitabın *âm* veya *hâs* olması ile ilgili olarak yaptığı açıklamasında bu tabiri kullanmıştır: "Bu eserim dışında, temsilleri muhtasar bir şekilde telif ettiğim eserimde ifade ettim ki, *âm* olarak nâzil olan ahkâmların bazıları *'âma delalet*

39 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 7.

40 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâne (Beyrut: Dârü İhyâü't-Türâs, 1421/2000), 1: 223.

41 Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, 2: 271; Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Abdürrezâk Mehdî (Beyrut: Dârü İhyâ, 1420/1999), 1: 373; Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil* (Beyrut: Dârü'l-Kelîmî't-Tayyib, 1998), 1: 220.

42 Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, 2: 271.

43 Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412/1991), 250.

44 Aralarında geçen konuşmada Hârûnürreşîd'in "Allah'ın kitabı hakkındaki görüşün nedir?" sorusuna karşılık Şâfiî "Kur'an ilimleri (علوم القرآن) çoktur. Muhkemi, müteşâbihi, takdimi, te'hiri, nâsihi, mensûhu ... Bana hangisini soruyorsun?" cevabını verir. Bu konuşmaya istinaden Zürkânî, bu dönemde her ne kadar telif edilmiş eser şeklinde ulûmü'l-Kur'ân örneği yoksa da âlimlerin kalplerinin bu bilgilerle dolu olduğunu ifade etmiştir. Bk. Zürkânî, *Menâhili'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 33-35.

45 Zürkânî, *Menâhili'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 33-35.

46 Ramazan el-Bûtî, *Min revâi'u'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 68.

ederken, bazıları da hâssa delalet eder. Açıktır ki bu da *ilmü'l-Kur'ân*'dandır. Bu âyetin de hükmü 'âm, delaleti hâstır."⁴⁷ Diğer tarafta Zerkeşi, Şâfiî'nin ulûmü'l-Kur'ân'nın bilinmesini müçtehit olabilme şartlarından biri saydığını zikretmiştir.⁴⁸

Ebû Ubeyde Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) *Feđâilü'l-Kur'ân* adlı eserinde *bâbü: fağlû 'ilmü'l-Kur'ân ve's-sa'â fi talebihi* başlığıyla Kur'ân ilimlerinin öğrenilmesine özel bir bölüm ayırmıştır. Naklettiği rivayetinde "İlim talep ettiğinizde onu Kur'ân'da araştırınız. Çünkü onda öncekilerin ve sonrakilerin haberi vardır"⁴⁹ bilgisine yer vermiştir. Başka bir rivayette "Sahabeye sorduğumuz her şeyin ilmi Kur'ân'da vardır. Ancak bizim bilgimiz bunu anlamaya yeterli değildir"⁵⁰ bilgisini vermiştir. Diğer bir rivayette "Allah, Kur'ân'da indirdiği her bir âyetinin niçin indirildiğini ve muradının ne olduğunu öğrenilmesini ister"⁵¹ şeklinde aktardığı bilgi Kur'ân ilimlerini öğrenmeye teşvik ettiği açıktır.

Kur'ân'ın vermiş olduğu bilgiler Kur'ân ilimleri olarak ifade edilmiştir. Nitekim Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) eş-Şu'arâ 26/5'inci âyetinde geçen *ve mâ ye'tihim min zikrin mine'r-raĥmâni muĥdeşin* ifadesini "Daha önce bilmedikleri *ilmü'l-Kur'ân*'dan kendilerine bildirilenlerdir. O da nâzil olan âyetlerdir. Ancak onlar bu sözlere sırt çevirdiler"⁵² açıklamasını yapmıştır.

Buraya kadar aktardığımız bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla hicri birinci ve ikinci yüz yılda her ne kadar ulûmü'l-Kur'ân başlığını taşıyan bir eser telif edilmemiş olsa da bu dönemde muhtelif eserlerde Kur'ân ilimleri kavramına işaret eden çeşitli bilgilerin var olduğu söylenebilir. Ancak kavramın sistematik bir ilmi disiplini ifade edecek şekilde bu dönemde henüz tezahür etmediği anlaşılmaktadır.

4. ULÛMÜ'L-KUR'ÂN KAPSAMINDA TELİF EDİLEN İLK ESERLER

Tedvin döneminden itibaren Kur'ân ilimleri alanında telif edilen ilk eserler daha çok bu alanın bir konusunu teşkil edecek nitelikteydi. Bu dönemde ulûmü'l-Kur'ân ile ilgili yazılan eserlere baktığımızda bunu açık bir şekilde görebilmek mümkündür. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin *en-Nasiĥ ve'l-mensûĥ fi kitâbillâh*'ı, Mukâtil b. Süleymân'ın *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-kerîm*'i, İmâm Şâfiî'nin *Aĥkâmü'l-Kur'ân*'ı, Kutrub'un (ö. 206/821) *İ'râbü'l-Kur'ân*'ı, Ferrân'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, Kâsım b. Selâm'ın *Feđâilü'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Ġarîbü'l-Kur'ân* ve *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*'ı örnek olarak verilebilir. Bu dönemde genellikle tercih edilen yöntem Kur'ân ilimlerinin herhangi bir konusunun analiz edilmesi şeklindeydi. Sonraki

47 Muhammed b. İdrîs Şâfiî, *Tefsîrü'l-İmâmü's-Şâfiî*, thk. Ahmed b. Mustafâ el-Ferrân (Suudi Arabistan: Dârü't-Tedmiriyye, 2006), 2: 903.

48 Zerkeşi, *el-Burĥân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1:486.

49 Ebû Ubeyde, *Feđailü'l-Kur'ân lil Kâsım b. Sellâm*, 96.

50 Ebû Ubeyde, *Feđailü'l-Kur'ân lil Kâsım b. Sellâm*, 96.

51 Ebû Ubeyde, *Feđailü'l-Kur'ân lil Kâsım b. Sellâm*, 97.

52 Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsîrü'l-Tüsterî*, der. Ebû Bekr Muhammed el-Beledî, thk. Muhammed Bâsil Uyunû's-Savd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423), 115.

süreçte Kur'an ilimlerinin tek eserde toplanması yönünde çeşitli çabaların olduğu söylenebilir.

Ulûmü'l-Kur'ân kavramının bir eser ismi olarak ilk defa kullanılması ile ilgili kesin bir tarihten söz etmek oldukça zordur. Öncelikle kavramın kullanımı ile ilgili olarak ikili bir ayırım kaçınılmaz görünmektedir. Birincisi, "Ulûm" ve "Kur'ân" kelimelerinden oluşan tamlama normal bir terkip kabul edildiğinde, ister doğrudan, isterse de dolaylı olsun Kur'an ile ilgisi olan tüm ilimler bu kapsama dâhil edilmiş olur. Burada "ulûm" kelimesi çoğul anlamda kabul edilerek Kur'an ile ilgili tek bir ilim değil, onun anlaşılmasını sağlayan veya onunla bağlantılı tüm ilimler kastedilir. Bunun içerisine Kur'an ilimler ile birlikte diğer dini ilimler de girer.

İkincisi bu terkip zamanla izafi manasının dışında müstakil bir ilmi disiplini ifade etmek için kullanılmıştır. Terkipte geçen "ulûm" ifadesiyle başka ilimleri kapsayacak şekilde çoğul olarak değil tekil anlamda, Kur'an'ı anlamayı hedef edinen ilim kastedilir. Bu kavram Kur'an ile alakalı tefsir, kıraat, resm-i Osmânî, i'câz, esbâbü'n-nüzûl, nâsih, mensûh, i'râbü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân ve benzeri konuları araştırmayı hedef edinen müstakil ilim dalı için özel isim olmuştur.⁵³

Zürkânî'ye göre kavram ıstılahı anlamıyla ilk defa Alî b. İbrâhîm b. Saîd el-Hûfî'nin (ö. 403/1038) *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde geçer.⁵⁴ Ancak bu eserin içeriğinin tefsirlerden farklı olmadığı, her ne kadar kitabın isimlendirilmesi Kur'an ilimleri alanında yazılmış bir eser izlenimi verse de müstakil bir Kur'an tefsiri olduğu ifade edilmiştir. Zaten eserin yanlış isimlendirildiği, kaynaklarda *el-Burhân fi tefsiri'l-Kur'ân* şeklinde geçtiği tespit edilmiştir.⁵⁵

Subhî es-Sâlih ulûmü'l-Kur'ân'ın ilk tedvin tarihini hicri dördüncü yüzyılın başlarına kadar götürür. Ona göre bu kavram ilk defa Muhammed b. Halef el-Merzebân'ın (ö. 309/921) *el-Hâvî fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde kullanılmıştır.⁵⁶ Aynı asırda ulûmü'l-Kur'ân başlığını taşıyan çeşitli eserlerin telif edilmesi kavramın ilmi bir ıstılah olarak yaygınlaşmaya başladığının bir işareti olarak kabul edilebilir. Ebû Bekr el-Enbârî'nin (ö. 328/940) *Acâib 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin *el-Muhtezen fi 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Üdfüvî'nin (ö. 388/998) *el-İstignâ fi 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı buna örnek olarak verilebilir.

Birişik'a göre bu alanda verilen ilk sistematik eser hicri altıncı yüzyılda telif edilen İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseridir.⁵⁷ Bu eser kendisinden sonra yazılan ulûmü'l-Kur'ân mahiyetindeki çalışmaları

53 Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 23; Bûtî, *Min revâi'u'l-Kur'ân*, 67; Ebû Şühbe, *el-Madhal li'd-dirâseti'l-Kur'ânî'l-kerîm*, 25-26.

54 Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 34-35.

55 Mustafa Öztürk, "Zerkeşî'nin Kaynakları -el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir İnceleme-", Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/2 (Aralık 2003): 182; Ebû Şühbe, *el-Madhal li'd-dirâseti'l-Kur'ânî'l-kerîm*, 36.

56 Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 124.

57 Birişik, "Kur'an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", 14.

etkilemiştir. Hicri sekizinci yüz yılda yazılmış Kur'an ilimleri ile ilgili kapsamlı eserlerden biri de kendisinden önceki Kur'an ilimleri konularına yenilerinin ilave edilmesiyle oluşturulmuş Zerkeşî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'dır. Hadis ilminde olduğu gibi Kur'an ilimlerinde kapsayıcı bir eserin olmadığından yakınan Zerkeşî, alandaki bu boşluğu doldurmak için adı geçen eseri kaleme aldığını ifade etmiştir. Yaklaşık bir asır sonra, Zerkeşî'nin takip ettiği metodu uygulayan Suyûtî (ö. 911/1505), incelediği konu başlıklarını artırmak suretiyle *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri telif eder. Kur'an ilimleri alanında büyük bir şöhrete sahip bu eser aynı zamanda bu alanda telif edilen en hacimli eserlerdendir. Kabul edilen yaygın görüşe göre Suyûtî'nin bu eseri Kur'an ilimlerinin zirve noktasını oluşturur. Zaten bundan sonra kaleme alınan eserlerin *İtkân* gölgesinde kaldığı söylenebilir.

Burada ifade edilmesi gereken hususlardan biri de adında ulûmü'l-Kur'ân ifadesi geçmediği halde içerik olarak Kur'an ilimleri mahiyetinde olan eserlerdir. Bunlardan biri Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/827) *Kitâbü fehmi'l-Kur'ân ve me'ânihi* adlı eseridir. Bu eser isminde ulûmü'l-Kur'ân tabiri geçmediği halde Kur'an ilimlerine dair çeşitli konuları inceleyen ilk eserlerden biri olarak kabul edilmiştir.⁵⁸ Bunun dışında aynı dönemde yazılan Sahâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l-kıraa ve Kemâlü'l-İkrâ* eseri ile Ebû Şâme el-Makdîsî'nin (ö. 665/1267) *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûm tata'allak bi'l-kitâbi'l-azîz* adlı eseri zikredilebilir.

Bu alanda yazılan eserler elbette bunlardan ibaret değildir. Bir kısmı baskısı yapılmış, bir kısmı elyazma olarak kütüphanelerde bulunan ve bir kısmı da eserlerde adı geçtiği halde elimizde mevcut olmayan yüzlerce eser telif edilmiştir.⁵⁹

5. MUHTELİF ESERLERDE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN

Ulûmü'l-Kur'ân tabirinin ilmi bir kavram olarak yaygınlaşmasında müfessirlerin katkısından bahsedilebilir. Her ne kadar eserin ismine yansımaya da başta tefsirlerde olmak üzere bu kavram çeşitli vesilelerle kullanılmıştır. Bazen eserin mukaddimesinde alt bir başlık olarak bazen de ilgili bir âyet izah edilirken anlam yönünde bağlantı oluşturmak suretiyle kavrama yer verilmiştir.

Se'alebî el-Bakara 2/3'üncü âyetinde geçen *ğayb* kelimesini Abdullâh b. Hânî'den aktardığı rivayetle "Onların bilmedikleri *ulûmü'l-Kur'ân*'dir"⁶⁰ şeklinde izah eder. Bu örnekte ulûmü'l-Kur'ân tabirinin ilmi bir disiplini ifade edecek mahiyette değil de Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlayan genel ilimler kastedilmiş olsa gerektir. Diğer taraftan el-Bakara 2/110'uncu âyetinin tefsiri ile ilgili beyanında Kur'ân'da nesh ile ilgili düşüncelerini "Bu *nesh* ilmindendir. Nesh

58 Abdülhamit Bırışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 42: 133.

59 Geniş bilgi için bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 35-37; Ebû Şühbe, *el-Madhal li'd-dirâseti'l-Kur'âni'l-kerîm*, 31-38; Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 120-125; Mennâü'l-Kattân, *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000), 13-18; Fehd er-Rûmî, *Dirâsât fî 'ulûmi'l-Kur'âni'l-kerîm*, 35-42.

60 Se'alebî, *el-Kesfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, 1: 147.

ise *ulûmü'l-Kur'ân*'nın konularından birisidir. Tefsiri bilenler bundan habersiz değildir"⁶¹ sözleriyle açıklamıştır. Kavramın son örnekteki kullanımı Kur'an ilimlerini ifade edecek şekilde ilmi bir ıstılah mahiyetinde olduğu söylenebilir.

Vâhidî (ö. 468/1076) *Esbâbü nüzûlü'l-Kur'ân* adlı eserinin mukaddimesinde "*Ulûmü'l-Kur'ân* geniş bir alandır. Kısımları kapsayıcı ve çoktur"⁶² ifadesiyle telif edeceği eserinde ulûmü'l-Kur'ân'dan esbâbü'n-nüzûl konusunun araştırılacağı bilgisini vermiştir. Aynı zamanda öteden beri âlimler arasında yaygın olan Kur'an ilimlerinin sınırsız olduğu düşüncesini ifade etmiştir.

İsfahânî, alanında ilk eserlerden kabul edilen, Kur'ân terimlerini araştırma konusu yaptığı *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*'ında şunları kaydetmiştir: "Lafızların araştırılması *Ulûmü'l-Kur'ân*'ın konusuna girmesi gereken ilk ilimdir. Lafız ilminin tahkiklerinden birisi de kökeninin araştırılmasıdır. Bina inşa edilmeden önce tuğlanın tedarik edilmesi gerektiği gibi, Kur'ân lafızlarının anlamını idrak etmek isteyen kişi de öncelikle âyetlerde geçen terimlerin anlamını tahkik etmesi gerekir. Bu sadece *ilmü'l-Kur'ân* için faydalı değil, aynı zamanda diğer dini ilimler için de faydalıdır."⁶³ İsfahânî'nin son cümlede geçen "diğer ilimler" ifadesi ulûmü'l-Kur'ân'ı müstakil bir ilim olarak algıladığı izlenimi vermektedir. Dikkati çeken diğer bir husus ise aynı pasajda hem ulûmü'l-Kur'ân hem de *ilmü'l-Kur'ân* tabirini kullanmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla İsfahânî kavramın çoğul ve tekil formunu aynı alanda kullanmıştır. Yukarıda geçtiği gibi İsfahânî el- Ahzâb 33/34 âyetinde geçen "hikmet" tabirini Kur'an ilimleri olarak izah etmiştir.

İslami ilimlerin farklı branşlarında telif ettiği eserlerle ilim dünyasında katkıda bulunan müelliflerden Gazzâlî (ö. 505/1111) Kur'an ilimlerini incelediği *Cevâhirü'l-Kur'ân* adlı eserinde el-Bakara sûresi 2/255'inci âyetini izah ederken "*Ulûmü'l-Kur'ân*'ın temel amacı Allâh'ın zatı ve sıfatlarını bilmektir"⁶⁴ sözleriyle Kur'ân ilimlerine göndermede bulunmuştur. Gazzâlî'nin bu söylemi bir bakıma tasavvufi cenahın Kur'an ilimlerine yaklaşımının ipuçlarını vermektedir.

Tefsir tarihinde kendisine has üslubuyla âyetlere farklı bir bakış açısıyla yaklaşan ve oldukça hacimli bir eser kaleme alan Faheüddîn er-Râzi (ö. 606/1210) tefsirinde Kur'an ilimleri hakkında geniş malumat vermiştir. *Ulûmü'l-Kur'ân*'nın alt başlıklarını oluşturan pek çok konu bu eserde analiz edilmiştir. Bununla birlikte kavramsal çerçevede de çeşitli izahata rastlamak mümkündür. Birkaç örnek ifade etmek gerekirse Râzî, Al-i İmrân 3/160'ıncı âyetinin zahir anlama hamledilmesinin caiz olmadığı düşüncesine karşı çıkarak "Aksini gösterecek bir delil olmadığı sürece *İlmü'l-Kur'ân*'da te'vilin hakiki manasına hamledilmesi gerektiği ilkesine

61 Se'alebî, *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, 1: 254.

62 Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü nüzûlü'l-Kur'ân*, thk. Usam b. Abdilmuhsin el-Humeydân (Dammam: Dâru'l-İslâh, 1992), 8.

63 İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, 54.

64 Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, thk. Muhmmmed Reşid Rızâ el-Kabbânî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1986), 73.

riayet edilmesi gerekir. Ancak burada lafzın anlamını zâhire yorumlamaya mani bir durum yoktur. Bunun ispat edilmesi gerekir"⁶⁵ ifadeleri ile bâtinî yorum için temel ilkeyi hatırlatmıştır. Diğer bir örnekte Râzî, en-Nisâ 4/1'inci âyetinde kıraat farklılıkları ile ilgili olarak, kıraat âlimi Hamza ve Mücâhid'en gelen rivayetlerin kabul edilmeyip, kıraatın şiirle delillendirilmesini "Garip olan şudur ki, dilciler sözcüğün okuyuşunu ispatlamak için, *ilmü'l-Kur'ân*'da iki büyük âlimin rivayetini değil, kimin tarafından söylendiği belli olmayan şiirleri delil olarak göstermeyi daha muteber saymalarıdır"⁶⁶ şeklinde eleştirmiştir. Aynı şekilde Râzî'nin er-Ra'd sûresinin ilk âyetleri arasındaki anlam bağlantısını "Bu nefis latifeler *ilmü'l Kur'ân*'nın esrarlarındandır"⁶⁷ ifadesiyle değerlendirmesi Kur'an ilimlerinin kapsamını geniş tuttuğunun bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Râzî tefsirinde buna benzer ifadeler yer verir.⁶⁸

Râzî daha çok *ilmü'l-Kur'ân* tabirini kullanmayı tercih ederken, yer yer *ulûmü'l-Kur'ân* kavramını da kullanmıştır. Nitekim İbrâhim 14/12'inci âyetinde Allah'a tevekkülle bağlı kulların övgüye mazhar olduğu pasaj için şu değerlendirmeleri yapar: "Bu ifadeler ruhlarının noksanlıklardan arınıp takâmül ettiğine işaret etmektedir. Bu gerçeklik Kur'ân lafızları arasında gizlidir. *İlmü'l-Kur'ân*'a bakıp, bunların farkına varmayan kimse *ulûmü'l Kur'ân* bilgisinden mahrumdur."⁶⁹ Burada da kavramın hem tekil hem de çoğul formu aynı paragrafta kullanılmıştır.

Beydâvî (ö. 685/1286), en-Neml 27/6'ıncı âyetinde geçen *hakîmin 'âlim* ifadesi ile ilgili olarak "İlimin hikmete dâhil olduğunu söyleyerek bu iki kavramı birleştirebiliriz. Çünkü ilim umumdur. Hikmetin göstergesi ise fillerin şuurlu ve yerli yerinde yapılmasıdır. Aynı şekilde *ulûmü'l-Kur'ân*'da böyledir. Akaid ve hukuk gibi bir kısmı hikmet kapsamındadır. Kıssalar ve gayb bilgisi gibi konular bu kapsama dâhil değildir"⁷⁰ şeklinde bir ayırım yapmak suretiyle diğer alanlarda var olan ilim-hikmet münasebetini Kur'an ilimlerinde de var olduğunu beyan etmiştir.

Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) Kur'ân'ın hatalı anlaşılması ile ilgili İbn Atiyye'den şu aktarımı yapar: "Âyetler ile ilgili birisinin içine bir şüphe düşer veya farklı bir zanna kapılırsa (âyeti değil) düşüncesini sorgulamalıdır. Bu hususu kendisinden daha iyi bilen birisine sormalıdır. İnatçı zındıkların Kur'ân'da farklı hükümlerin olduğu ve lafızlarında anlam birliği olmadığı ithamları İslâm âlimlerinin verdiği cevaplarla boşa çıkartılmıştır. Oysa Kur'ân'da yer alan tefsir, te'vil, kıraat, nâsih, mensûh, muhkem, müteşâbih, 'âm, hâs, mutlak ve mukayyed

65 Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyau't-Turâsî'l-Arabî, 1420/1999), 9: 414; 27: 474.

66 Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, 9: 418.

67 Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, 9: 418.

68 Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, 20: 284; 22: 133; 27: 566.

69 Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, 19: 76.

70 Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyau't-Turâsî'l-Arabî, 1418/1997), 4: 154.

konuları birbirleriyle çelişkili manalara işaret etmez. Aksine bunlar, mananın genişliği ve hükmün inşasını gösteren *ulûmü'l-Kur'ân* konularıdır.⁷¹

Tefsirlerde yer alan Kur'an ilimleri kavramını izah edici malumatlar elbette bunlarla sınırlı değildir. Çalışmanın hacmi gereği verilen bu örneklerle yetinilecektir.

6. ULÛMÜ'L-KUR'ÂN'IN KAPSAMI

Ulûmü'l-Kur'ân ile ilgili temel tartışma konularından biri de muhtevanın sınırlarıdır. Bu alan ile ilgili telif edilen eserler incelendiğinde önceki dönemlere göre konu başlıklarının giderek arttığı görülmektedir. Bu durum Kur'an ilimlerinin sınırları bağlamında bilginler arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aslında genel itibarı ile ilk dönemde yazılan eserlerde müellifler Kur'an ilimlerinin sınırsız olduğu görüşündedir. Ancak son dönemde bu konu tartışmaya açılmış ve Kur'an ilimlerinin sınırları belirlenmiş ilmi bir disiplin olup olmadığı tetkik edilmiştir. Dikkat edildiğinde bu husus yukarıda izah edilen ulûmü'l-Kur'ân'ın ikili tasnifiyle yakından ilgili olduğu anlaşılabacaktır.

Kur'an ilimlerinin sınırları hakkında ilk konuşanlardan biri İmâm-ı Şâfiî'dir. Ona göre "Ümmetin dedikleri sünnetin, sünnet Kur'ân'ın, Kur'ân esmâü'l-hüsânın, esmâü'l-hüsâ yüce isminin (ism-i a'zam) açıklamasıdır. O, kendisi dışındaki tüm sözlerden ve sayılan tüm ilimlerden daha üstündür"⁷² sözleri ile bunu dile getirmiştir. Şâfiî'nin Kur'an ilimleri ile ilgili düşünceleri kendisinden sonra gelen pek çok âlimi etkilemiştir.

Bunlardan birisi olan Zerkeşî, Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) Kur'an ilimlerini, her harfin zâhir, bâtın, had ve matla' olmak üzere dört farklı anlamı ihtiva edecek şekilde Kur'an harflerinin dört katı yani yetmiş yedi bin dört yüz elli olduğu yönündeki tespitini zikreder. Zerkeşî kelimeler arasındaki terkipler dâhil edildiğinde Allah'tan başka kimsenin bu ilimlerin adedini bilemeyeceğini ifade eder.⁷³ Eserinin mukaddimesinde ulûmü'l-Kur'ân'dan bahsederken konu başlıklarının sınırlandırılmayacağı, istense dahi buna ömrün yetmeyeceğinden bahseder.⁷⁴ Bundan dolayı olacaktır ki o, tüm ilimlerin kökeninin Kur'an'a dayandığını ifade etmiştir.⁷⁵ Aslında Zerkeşî'nin bu düşüncesi tasavvuf çizgisine yakın görünmektedir. Nitekim Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî'nin Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olması nedeniyle ilimlerinin sınırsız olduğu, Allah'ın kendi kelamından ancak izin verdiği kadarının anlaşılacağını yönündeki görüşlerini ifade ettikten sonra "Mademki ulûmü'l-Kur'ân sınırlandırılmaz ve manalarının nihayetine

71 Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîr fî't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1420/1999), 3: 726.

72 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, 1: 16.

73 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, 1: 8.

74 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, 1: 12.

75 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*, 1: 8.

ermek mümkün değil, tüm imkânlar ile ona önem vermek vaciptir"⁷⁶ şeklindeki sözleri bu konudaki düşüncesini vuzuha kavuşturmaktadır.

Suyûtî de tüm ilimlerin kaynağının Kur'an olduğu yönünde görüş beyan edenlerdendir. Ona göre Allah her şeyin ilmini Kur'an'a yerleştirmiştir. Konu ile ilgili "Kitabımız Kur'an, ilimlerin fışkırdığı bir memba; ilim güneşinin yörüngesi ve kaynağıdır. Allah, her şeyin ilmini Kur'an'a yerleştirmiştir"⁷⁷ şeklindeki sözleri Zerkeşî ile aynı çizgide olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî⁷⁸ (ö. 465/1073) ve Alî b. Muhammed el-Hâzin⁷⁹ (ö. 741/1341) tüm ilimlerin kaynağının Kur'an olduğunu ve Kur'an'ın içerdiği ilimlerin sınırlandırılmayacağını ifade etmişlerdir. Burada Kur'an ilimlerine biçilen misyon ön plana çıkmaktadır. Bu kategorideki bilgilerin sınırsız olarak algılandığı açıktır. Kur'an ilimlerinin sınırsızlığı bir bakıma Allah'ın ezeli ve ebedi ilmi kategorisinde değerlendirildiği söylenebilir.

Anlaşıldığı kadarıyla ulûmü'l-Kur'ân kavramı pek çok ilimle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Kur'an'ın anlaşılmasına, ahvalini düşünmeye, ondan çıkarım yapmaya yardımcı olan tefsiri, kıraatı, yazımı, i'câzı, irabı gibi ilimlerin dışında Kur'an'dan elde edilen akaid, fıkıh ve ahlak gibi dini ilimler ile birlikte kâinat, tabiat, bitkiler, gök ve uzay gibi ilimler de dâhil edilmiştir.

Kur'an'ın, ilimlerin kaynağı olduğu ve geniş bir muhtevaya sahip olduğu düşüncesi son dönem bazı araştırmacılar tarafından da savunulmuştur. Bunlardan biri olan Ramazân el-Bûtî, Kur'an'ın doğrudan veya dolaylı olarak içerdiği ilmi bilgilerle muhatabını uyarıp yönetsel olarak araştırmaya sevk etmesi ve Arap medeniyetinin ilim, sanat, düşünce ve icatlarının Kur'an'ın etkisiyle oluştuğu gerekçesiyle Kur'an'ın pek çok ilmi ihtiva ettiğini savunur. Kur'an olmasaydı, bugün iftihar edilen Arapça eserlerin olmayacağını, dolayısıyla O, Kur'an'ın pek çok ilmi ihtiva ettiğini, Zekeşî'nin yukarıda ifade edilen "tüm ilimler Kur'an'dan türemiştir" söylemiyle desteklemiştir.⁸⁰

Kur'an ilimlerinin sınırsız olduğu düşüncesi ulûmü'l-Kur'ân'a has bir usûlünün oluşmasına engel olduğu gerekçesiyle son dönem bazı araştırmacılar tarafından tenkit edilmiştir. Zürkânî, yukarıda ifade edilen Zerkeşî ve Suyûtî'nin Kur'an ilimlerinin sınırsız olduğu yönündeki beyanlarını Kur'an'ı anlamamıza yardımcı olan ilimler olarak tahsis eder. Zürkânî, Kur'an ilimlerini genel veya özel niteliğinden dolayı öğrenilmesini istediği ilimler ile âyetlerin hüküm, müfredat ve meselelerini konu edinen ilimler olmak üzere ikili tasnife tabi tutar. Ona göre her

76 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 9.

77 Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 16.

78 Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî, *el-Kâmil fî'l-kırâat ve'l-arba'îni'z-zâideti 'aleyhâ*, thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rufâ'î (b.y.: Müessesetü Semâ li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2007), 37.

79 Alî b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî Me'âniyi't-tenzîl*, thk. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 2: 444.

80 Bûtî, *Min revâi'u'l-Kur'ân*, 65-67.

ne kadar Kur'an kevnî ve sınaî ilimlerin öğrenilmesini teşvik etse de birinci gruba giren ilimler ulûmü'l-Kur'ân'dan sayılamaz.⁸¹

Ülkemizde yapılan çeşitli çalışmalarda bu konu Kur'an ilimlerinde usûl problemi çerçevesinde ele alınmıştır. Kur'an'da her şeyi bilme çabasının ilmi bir yetkinlik olarak sonuç vermediği,⁸² sayısız ilimlerin bir araya toplanmasıyla bir usûl ilimi olma vasfının yitirildiği⁸³ ve bu alanda bir usulden değil belki usullerden söz edilmesi gerektiği⁸⁴ yönünde görüşler beyan edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu tartışmalar ulûmü'l-Kur'ân konusunun sınırsız olduğu yönündeki beyanlar ile yakından ilgilidir. Bu meselenin ilim ehlince tartışılmaya devam edileceği açıktır.

Ulûmü'l-Kur'ân alanında eser yazan mütekaddim dönemi âlimleri her ne kadar Kur'an ilimlerinin sınırsız olduğunu beyan etmiş olsalar da eserlerinde sadece Kur'an'ın doğrudan anlaşılmasına katkı sağlayan bilgilere yer verdikleri hususu gözden kaçırılmamalıdır. Eserlerde yer alan konular bu alandaki usûl mahiyetindeki bilgilerdir. Örneğin bu alanda telif edilen ilk eserlerden olan Üdfüvî'nin (388/998) *el-İstîğnâ fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin mukaddimesinde şu ifadeler yer verilmiştir: "Telif ettiğim bu kitapla garip lafız, muğlak anlam, müşkil irab, rivayet tefsiri, me'sur kıraat, nâsih, mensûh, muhkem, müteşâbih, bana ulaşan kıraat ihtilafları, âyetlerin sayısı, vakıf, kelimenin sarf ve iştikakı; kelimedeki yapılan kısaltmalar veya anlaşılması için yapılan ilaveler, takdim ve te'hîr gibi ulûmü'l-Kur'ân'ın bölümlerini bir araya toplamayı amaçladım."⁸⁵ Aynı durumu başta Zerkeşî ve Suyûtî olmak üzere diğer âlimlerin eserinde görmek mümkündür.

SONUÇ

İslam'ın temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'i anlamaya matuf sayısız araştırma ve inceleme yapılmıştır. Murad-ı ilahiyi belirlemeye yönelik bu çabalar ilk başlarda konu merkezli ve parçalı olarak icra edilirken daha sonra ulûmü'l-Kur'ân, ilmü'l-Kur'ân, ve usûlü't-tefsîr başlıkları altında kapsamlı eserler telif edilmiştir. Hicri dördüncü yüzyıldan itibaren Kur'an'a yönelik usûl mahiyetindeki araştırmalar daha çok ulûmü'l-Kur'ân adını taşıyan eserlerde karşımıza çıkmaktadır.

Ulûmü'l-Kur'ân'ın ana konusu Kur'an olduğu için kavramın teşekkül süreci Risâlet ile başlatılabilir. Bu dönemde henüz adı konulmamış olsa da bu ilmin ilk

81 Zürkânî, *Menâhili'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 24.

82 Geniş bilgi için bk. Hasan Elik, "Kur'an-ı İlim Münasebeti", *İslâmî İlimlerde Metodoloji III Tefsir Nasıl Bir Bilimdir Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı (İstanbul, 15-16 Mayıs 2010)*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 100-107.

83 Geniş bilgi için bk. Mustafa Öztürk, "Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu", *İslâmiyât* 7/4 (2003): 76; "Müteşâbih Kavramı Bağlamında Tefsir Usûlü'nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Bilimname* 15/2 (Aralık 2008): 29-35.

84 Geniş bilgi için bk. İbrahim Görener, "Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrışırması Sorunu", *Bilimname* 17/1 (Haziran 2009): 18-21.

85 Üdfüvî, *el-İstîğnâ fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (el-Bakara Sûresi 29'uncu âyete kadar), thk. Muhammed Yahyâ Saîd (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2015), 146.

temelleri Hz. Peygamber tarafından atıldığı söylenebilir. Mesela Hz. Peygamber'in nâzil olan âyetleri okutup ezberletmesi *kıraat*, yazı ile kayıt altına alınmasını sağlaması *kitâbet*, anlamı kapalı olan âyetleri izah etmesi *tefsir*, sahabeye anlamını bilmedikleri kelimeleri cahiliye şiirlerinde öğrenmelerini tavsiye etmesi *garibü'l-Kur'ân* vb. çabaları Kur'an ilimlerin ilk numuneleri sayılabilir.

Sahabe, Hz. Peygamber'den Kur'ân eğitimi alan ilk nesil olduğu gibi aynı zamanda bu alana kıymetli bilgiler katıp, bunları sonraki kuşaklara aktarmışlardır. Kur'an ilimlerinde yetkin olmalarını sağlayan temel etmenler Arap olmalarından dolayı âyetleri iyi derecede anlamaları, nüzûl ortamına şahit olmaları ve Hz. Peygamber'in tedrisatından geçmelerinin yanında âyetlerde var olan bilgilerin ameli boyutu ile hayatlarında tatbik etmeleridir. Hz. Peygamber hayattayken tüm bunların denetlendiği dikkatlerden kaçmamalıdır.

Risâlet sürecinde vahiy tarafından belirlenen ilahi bir denetim sürecinden bahsedilebilir. Ancak sahabenin Kur'an ilimlerindeki asıl rolü Hz. Peygamber'in vefatından sonra olmuştur. Kur'an'ın cem' edilmesi, istinsahı ve kıraatına yönelik attıkları kararlı adımlar ulûmü'l-Kur'ân'ın ilk örneklerini teşkil etmesi ile birlikte Kur'an metninin bütünlüğünü ve anlamını bozulmalara karşı muhafaza eden çabalarlardır. Bugün elimizde Kur'an gibi bir değer var ise bunu sahabeye borçlu olduğumuzdan kimse şüphe etmemelidir. Aynı tespit Kur'an ilimleri için de geçerlidir. Sahabe, oluşturduğu ders halkalarıyla Kur'an ilimlerini kendilerinden sonra gelen nesle aktarmak suretiyle ulûmü'l-Kur'ân'ın temelini attılar. Kaynaklarımızda mevcut olan tefsir mahiyetindeki rivayetlerin büyük bir bölümü sahabenin yetiştirdiği tabiîne aittir.

Hicri ikinci yüzyıla kadar ulûmü'l-Kur'ân Hz. Peygamber'in yazıya getirmiş olduğu kısıtlamalar nedeniyle istisnalar dışında şifahi olarak yapıldı. Tedvin dönemiyle birlikte diğer ilimlerde olduğu gibi Kur'an ilimlerinde de çeşitli eserler telif edildi. Bu alanla ilgili ilk telif edilen eserler Kur'an ilimlerinin bir konusunu teşkil edecek nitelikteydi. Örneğin *garibü'l-Kur'ân*, *müşkilü'l-Kur'ân*, *i'râbü'l-Kur'ân* ve *fedâilü'l-Kur'ân* başlıklarıyla eserler telif edilmiştir. Bu dönemde her ne kadar ulûmü'l-Kur'ân adıyla telif edilmiş bir eserin varlığı tespit edilememişse de kavramın ilim ehli tarafından bilindiği ve eserlerde yer aldığı müsellemidir. Özellikle ilmü'l-Kur'ân tabirinin sahabe ve tabiîn tarafından kullanıldığı bize gelen bilgilerde kayıtlıdır.

Tespit edilebildiği kadarıyla ulûmü'l-Kur'ân başlığını taşıyan ilk eserler hicri üçüncü yüzyılın sonlarında telif edilmeye başlanmıştır. Bu eserler, daha önce farklı konularda yapılan ulûmü'l-Kur'ân mahiyetindeki çalışmaların bir araya toplanmasıyla oluşturulmuştur. Sonraki süreçte alanla ilgili sistematik eserler kaleme alındı. Hicri onuncu yüzyılın başlarında telif edilen Suyûtî'nin *el-İtkân*'ını bu alanda verilmiş zirve eser olarak kabul edilmiştir. Daha sonra çeşitli eserler yazılmış olsa da Suyûtî'nin adı geçen eserinin birer versiyonu olmanın ötesine geçememiştir. Buna günümüzde telif edilen ulûmü'l-Kur'ân eserleri de dâhildir.

Ulûmü'l-Kur'ân alanında eser telif eden başta Zerkeşî ve Suyûtî olmak üzere diğer âlimlerin Kur'an ilimlerinin sınırlandırılmayacağı yönündeki düşünceleri farklı bir şekilde de okunabilir. Mesela bu sözler, özellikle müteşâbih ayetler bağlamında ilahi vahye bakış açısı olarak da anlaşılabilir. Bu durumda ittifakla kabul edilen müteşâbih âyetlerin delaletine sınır konulamayacağı hususu gözden kaçırılmamalıdır. Âlimlerin ulûmü'l-Kur'ân kavramına doğrudan ve dolaylı tüm ilimleri dâhil ettiğini varsayalım. Bu durumda telif ettikleri alan ile ilgili eserlerine söz gelimi tıp ilmi veya başka ilimleri de eklemeleri beklenirdi. Oysa eserlerinde sadece doğrudan Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlayan usûl bilgilerine yer verdikleri açıktır. Her ne kadar ilmi metodolojide sınırların belirlenmemiş olması eleştiriye açık bir husus ise de telif ettikleri eserler elimizde ve iki kapak arasında sınırlandırılmış olarak durmaktadır.

Ulûmü'l-Kur'ân kavramı her ne kadar tedvin döneminden sonra telif edilen eserlere başlık olabilmişse de sahabeden itibaren şifahî olarak bilinen bir ilim olduğu söylenebilir. Kimi zaman Kur'an'a yönelik söylemlerin başına "ilim" sözcüğü getirilerek ifade edilmesi bunu desteklemektedir. Yapılan iş, alandaki ilmi materyallerin bir araya toplanmasıyla daha önce üretilen bilgilerin ulûmü'l-Kur'ân adıyla kavramsal bir zemine oturtularak yeni bir form ve içerik ile sunulmasından ibarettir. *V'allâhu a'lem.*

KAYNAKÇA

- Akk, Hâlid Abdürrahmân. *Uşûlü't-tefsîr ve kavâ'idüh*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn. *Me'âlimü't-tenzîl*. Thk. Abdürrezâk Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhya, 1420/1999.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Abdullâh b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyau't-Turâsi'l-Arabî, 1418/1997.
- Baş, Erdoğan. "Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)", *Kur'an ve Tesir Araştırmaları III Tartışmalı İlmi Toplantı (İstanbul, 14-15 Ekim 2000)*. 21-42. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2002.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 383-388. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu". *İslâmî Araştırmalar* 19/1 (Haziran 2006): 29-44.
- Birişik, Abdülhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 132-135. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân. *Min revâi'u'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- Çelik, Ömer. "Hicri V-XI Asırlarda Kur'an İlimleri". *Kur'an ve Tesir Araştırmaları III Tartışmalı İlmi Toplantı (İstanbul, 14-15 Ekim 2000)*. 47-87. İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2002.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Şaḥîḥ el-Buḥârî*. Şam: Dâr İbn Kesîr, 2002.

- Dihlevî, Şâh Velîyullâh. *el-Fevzü'l-kebîr fî uşûli't-tefsîr*. Trc. Selmân Hüseyinî en-Nedvî. Kahire: Dârü'l-Sahve, 1986.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fî't-tefsîr*. Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1420/1999.
- Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Madḥal li'd-dirâseti'l-Kur'âni'l-kerîm*. Kahire: Mektebetü's-Sene, 2003.
- Ebû Ubeyde, Kâsım b. Sellâm. *Feḍailü'l-Kur'ân lil Kâsım b. Sellâm*. Thk. Mervan el-Atiyye v.dğr. Beyrut: Dâr ibn Kesîr, 1995.
- Ebû'l-Kâsım el-Hüzelî, Yusûf b. Ali b. Ukeyl. *el-Kâmil fi'l-kırâat ve'l-arba'îni'z-zâideti 'aleyhâ*. Thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rufâ'î. B.y.: Müessesetü Semâ li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2007.
- Elik, Hasan. "Kur'an-İlim Münasebeti". *İslâmî İlimlerde Metodoloji III Tefsir Nasıl Bir Bilimdir Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı (İstanbul, 15-16 Mayıs 2010)*. ed. Murat Sülün. 100-107. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Cevâhirü'l-Kur'ân*. Thk. Muhmmmed Reşid Rızâ el-Kabbânî. Beyrut: Dârü İhyâi'l-'Ulûm, 1986.
- Görener, İbrahim. "Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırmaları Sorunu". *Bilimname* 17/1 (Haziran 2009): 18-21.
- İtr, Nureddîn. *'Ulûmü'l-Kur'âni'l-kerîm*. Şam: Matbaatü's-Sabâh, 1993.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed. *Müsned el-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1414/1993.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. Thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412/1991.
- Mâveridî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüketu ve'l-'uyûn*. Thk. Seyyid ibn Abdilmaksur b. Abdirrahman. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Hâzin, Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fî Me'âniyi't-tenzîl*. Thk. Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Mennâü'l-Kattân. *Mebâhiṣ fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. B.y.: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîrû Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullâh Mahmûd Şehâne. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâü't-Türâs, 1421/2000.
- Müslim b. Haccâc. *Şaḥîḥu Müslim*. Riyad: Dârü's-Selâm, 2000.
- Nebhân, Muhammed Fârûk. *el-Madḥal ilâ 'ulûmi'l-Kur'âni'l-kerîm*. Haleb: Dârü Alemü'l-Kur'ân, 2005.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdurrahman. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Özbalıkcı, M. Reşit. "Sıbeveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 130-134. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa. "Zerkeşî'nin Kaynakları -el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir İnceleme-". *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2003): 181-211.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Usûl(süzlük) Sorunu". *İslâmiyât* 7/4 (2003): 69-84.

- Öztürk, Mustafa. "Müteşâbih Kavramı Bağlamında 'Tefsir Usûlü'nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Bilimname* 15/2 (Aralık 2008): 29-35.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtiḥu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyau't-Turâsî'l-Arabî, 1420/1999.
- Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-ḥakîm* (Tefsîrü'l-menâr). 12 Cilt. Kahire: Hey'etü'l-Misriyye, 1990.
- Rûmî, Feḥd b. Abdurrahmân. *Dirâsât fî 'ulûmi'l-Kur'âni'l-kerîm*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1419/1998.
- Sa'lebi, Ebû İshak Ahmed. *el-Keşfu ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, 2002.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*. İstanbul: Şule Yayınları, 1994.
- Subhî es-Sâlih . *Mebâhiḥ fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. B.y.: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2000.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân. *el-İtḳân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: Hey'tü'l-Misriyyetü'l'Amme li'l-Kitâb, 1974.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *Tefsîrü'l-İmâmü's-Şâfiî*. Thk. Ahmed b. Mustafâ el-Ferrân. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dârü't-Tedmiriyye, 2006.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Câmi'ul beyân fî te'vili'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Süneni't-Tirmizî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tüsterî, Sehl b. Abdillâh. *Tefsîrü'l-Tüsterî*. Der. Ebû Bekr Muhammed el-Beledî. Thk. Muhammed Bâsil Uyunü's-Savd. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Üdfüvî, Ebû Bekr Muhammed b. Alî. *el-İstignâ fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (el-Bakara Sûresi 29'uncu ayete kadar). Thk. Muhammed Yahyâ Saîd. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2015.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed. *Esbâbü nüzûlü'l-Kur'ân*. Thk. Usam b. Abdilmuhsin el-Humeydân. Dammam: Dârü'l-İslâh, 1992.
- Yıldırım. Suat, "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Kur'an'ı Tefsiri". *Diyanet İlmî Dergi* 46/2 (Haziran 2010): 7-44.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. Thk. Abdulcelil Abduh Şelbî. Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1957.
- Zerzûr, Adnân. *Madḥâl ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve 'ulûmih*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1998.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. B.y.: Matba'atü İsâ el-Bâbî, ts.